

KS. WALDEMAR BARTOCHA

*Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
Instytut Nauk Teologicznych*

GALENOSFERA W LITURGII

Słowa kluczowe: galenosfera, liturgia, milczenie, Msza Święta, wychowanie do milczenia

1. Wprowadzenie. 2. Pojęcie galenosfery i zasady jej funkcjonowania w odniesieniu do sfery *sacrum*. 3. Caseliańska teologia milczenia. 4. Rola milczenia w komunikacji liturgicznej podczas Mszy Świętej i jego charakter normatywny. 5. Typologia milczenia liturgicznego. 6. Podsumowanie

1. WPROWADZENIE

Ważne miejsce w dorobku naukowym biskupa Adama Lepy (1939–2022) zajmują publikacje poświęcone strukturze i funkcjonowaniu galenosfery oraz jej znaczeniu w życiu jednostki i społeczeństwa. Środowisko ciszy jest wręcz „strategiczne”, jeśli chodzi o jego wpływ na rozwój człowieka. Milczenie, które występuje w korelacji z ciszą¹, stanowi strukturalny element celebracji, umożliwiający pełny w niej

¹ Milczenie, chociaż występuje w korelacji z ciszą, nie jest z nią tożsame. W języku polskim na płaszczyźnie filologicznej nie ma problemu z odróżnieniem od siebie tych dwóch rzeczywistości, ponieważ istnieją dwa różne słowa: „milczenie” i „cisza”. W innych językach europejskich sytuacja przedstawia zupełnie inaczej, ponieważ na oznaczenie milczenia i ciszy mają one tylko jedno słowo, na przykład w języku angielskim *silence*, w języku francuskim *silence*, w hiszpańskim *silencio* czy włoskim *silenzio*. Określenia te pochodzą od łacińskiego słowa *silentium* (milczenie, cichość, cisza). Milczenie sprowadza się do braku słów, mowy. Cisza jest natomiast brakiem dźwięków (por. K. Stachewicz, *Milczenie wobec dobra i zła. W stronę etyki sygetycznej i apofatycznej*, Poznań 2012, 31). Zdaniem Grażyny Osiki przyjęcie postawy duchowej manifestującej się wyciszeniem wypukla dwa istotne momenty. Na pierwszym etapie usposabia ona człowieka do słuchania, co prowadzi go do egzystencjalnego otwarcia na doświadczenie świata, siebie i innych i do uchwycenia sensów (por. G. Osika, *Milczenie jako ucieleśniona praktyka tożsamościowa*, *Ethos* 29 (2016) nr 1 (113), 40).

udział i jawi się jako narzędzie dążenia do zjednoczenia z Bogiem². Szczególnej wagi w tym kontekście nabierają słowa Romano Guardiniego, według jego opinii cisza stanowi punkt wyjścia w rozwoju życia liturgicznego, gdyż jest ona najważniejszym i pierwszym warunkiem każdej czynności liturgicznej. Bez ciszy nie ma powagi liturgii i wszystko pozostaje próżnią³. Konstatację Guardiniego potwierdza Sobór Watykański II w Konstytucji o liturgii *Sacrosanctum Concilium*, gdy zachęca do zachowania w odpowiednim czasie „pełnego czci milczenia” w kontekście realizacji zasady *participatio actiosa* (KL 30)⁴. Wśród całej gamy obrzędowych gestów, należących do całego zgromadzenia liturgicznego, „milczenie zajmuje miejsce bezwzględnie ważne”⁵.

Celem artykułu jest ukazanie roli milczenia i ciszy w nieustannej wymianie błogosławieństw, jaka się dokonuje w liturgii pomiędzy Bogiem a człowiekiem. Opierając się na analizie dokumentów Magisterium Kościoła oraz ksiąg liturgicznych, zostanie wyjaśnione, w jaki sposób zachowanie milczenia wpływa na uczestnictwo wiernych w sprawowanych misteriach i przyczynia się do budowania jedności Kościoła. Charakterystyka specyficznego środowiska ciszy, właściwego celebracji liturgii (czyli ściśle związanego ze sferą *sacrum*), zostanie poprzedzona zdefiniowaniem galenosfery i zasad jej funkcjonowania.

2. POJĘCIE GALENOSFERY I ZASADY JEJ FUNKCJONOWANIA W ODNIESIENIU DO SFERY *SACRUM*

Galenosfera znaczy „środowisko ciszy”. Termin ten powstał z połączenia ze sobą dwóch greckich słów: γαλήνη (cisza) i σφαῖρα (środowisko)⁶. Używa się go w znaczeniu ścisłym i szerokim. W pierwszym znaczeniu chodzi o „takie środowisko, w którym cisza jest wartością akceptowaną, chronioną, a nawet zajmującą może pozycję prymatu”. Natomiast w szerokim znaczeniu w pojęciu galenosfera kryje się cała warstwa ciszy, jakiej doświadcza człowiek w różnych środowiskach swojej egzystencji (rodzina, szkoła, miejsce pracy, odpoczynek). W takim sensie cisza jawi się jako zjawisko doświadczane przygodnie i nie jest rozpatrywana w kategoriach wartości, którą powinno się chronić i rozwijać⁷. W tym kontekście można mówić

² Por. M. Tatar, *Milczenie w życiu duchowym człowieka w halasie ponowoczesności*, Sympozjum 23 (2019), nr 1 (36), 78.

³ Por. R. Guardini, *La messe*, Paris 1957, 20.

⁴ Wzmianka o momentach ciszy w liturgii nie była ujęta w pierwotnym schemacie Konstytucji *Sacrosanctum Concilium*, ale została dodana przez komisję w odpowiedzi na pragnienie wyrażone w auli soborowej przez jednego z ojców soborowych – arcybiskupa Paulusa Philippe, który zaproponował dołączyć do numeru 27 następujące zdanie: „Jednakże w czynności liturgicznej czasami zachowuje się święte milczenie”. Por. F. Gil Hellin, *Concilii Vaticani II Synopsis. Constitutio de sacra liturgia Sacrosanctum Concilium*, Città del Vaticano 2003, 1048: „Ad n. 27 haec addenda propono: «Attamen in actione liturgica sacrum silentium interdum quoque observetur»,».

⁵ Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, nr 52, Poznań 2022 (dalej=DD).

⁶ A. Lepa, *Galenosfera. Środowisko ciszy*, Łódź 2017, 5.

⁷ Por. A. Lepa, *Etyka galenosfery*, *Annales. Etyka w życiu gospodarczym* 14 (2011), nr 1, 194.

o galenosferze studenta, nauczyciela, a nawet o „galenosferze współczesnego człowieka”. Funkcjonowanie galenosfery uruchamiają składniki dynamiczne. W całej ich pałęcie można wyodrębnić te mające centralne znaczenie we współtworzeniu środowiska ciszy. Zalicza się do nich: postawę wyciszenia, koncentrację myśli i emocji, skupienie wewnętrzne i sztukę milczenia. Z kolei pozostałe dynamiczne składniki galenosfery, czyli kultura słowa, eliminowanie hałasu oraz tworzenia atmosfery sprzyjającej ciszy i modlitwa o ciszę, przyczyniają się w dużym stopniu do utrwalenia środowiska ciszy. Najważniejszym składnikiem środowiska ciszy jest zawsze człowiek⁸.

Biskup Adam Lepa zwraca uwagę na potrzebę budowania atmosfery sprzyjającej wychowaniu „do ciszy”. Jednym ze środków odgrywających ważną rolę w tym procesie jest modlitwa, zwłaszcza odmawiania z przeświadczeniem, że „cisza jest językiem Boga”. W tym kontekście preferuje się szczególnie modlitwę do Ducha Świętego⁹. W ciszy liturgicznej – jak podkreśla Adelajda Sielepin – człowiek wierzący uzyskuje właściwą postawę wobec działającego Ducha Świętego, który wchodzi z nim w relację objawiającą się w zmyśle nadprzyrodzonego uczucia, wewnętrznego słyszenia, uległości i otwartości na pouczenie¹⁰. Duch Święty, przypominając modlącemu się Kościołowi o Chrystusie, wychowuje Kościół do życia modlitwy (por. KKK 2623, 2625), „inspirując wyrażenia, które odnawiają się w ramach trwałych form: błogosławieństwo, prośba, wstawiennictwo, dziękczynienie i uwielbienie” (KKK 2644). W liturgii „Duch komunii jednoczy Kościół z życiem i posłaniem Chrystusa” (KKK 1092). Milczenie, które dotyczy specyficznej galenosfery, odnoszącej się do *sacrum*, staje się wezwaniem do przyjęcia postawy otwartości i gotowości na działanie Ducha Świętego. On ze swej natury przemawia w ciszy. W celu usłyszenia Jego głosu, trzeba milczeć. Achille Maria Triacca, podejmując refleksję nad znaczeniem ciszy w słuchaniu Słowa, wysuwa konkluzję, że napełnianie się ciszą owocuje otwarciem się na Ducha i uległością wobec Jego natchnień. Cisza uzdolnia do adoracji i kontemplacji, a tym samym ułatwia pełniejsze przyjęcie słowa Bożego, stając się pierwszym etapem do życia nim w codzienności. Zachowanie ciszy ułatwia ponadto człowiekowi dostrzeżenie obecności tchnienia Ducha Świętego oraz pozwala mu zobaczyć to, co jest istotne i niezbędne na drodze upodobniania się do wcielonego Syna Bożego. W tej optyce milczenie liturgiczne stanowi zatem konstytutywny element każdej akcji liturgicznej, będącej epifanią Ducha i daru Ducha z jego licznymi charyzmatami¹¹.

Czas przeznaczony na milczenie podczas liturgii nie wiąże się z bezczynnością czy pasywnością, ale daje człowiekowi możliwość udzielenia odpowiedzi na wielkość Boga i Jego obecność oraz pozwala mu zanurzyć się w tajemnicy. W tej perspektywie słuszna wydaje się konkluzja, do jakiej dochodzi Stanisław Urbański.

⁸ Por. A. Lepa, *Pedagogia galenosfery człowieka*, Łódzkie Studia Teologiczne 20 (2011), 161–162.

⁹ Por. tamże, 202.

¹⁰ Por. A. Sielepin, *Milczenie w liturgii jako przestrzeń działania Ducha Świętego*, Ruch Biblijny i Liturgiczny 59 (2006), nr 2, 109.

¹¹ Por. A.M. Triacca, *Lo Spirito Santo nella liturgia e nella vita della Chiesa*, Città del Vaticano 2011, 52.

Według tego teologa duchowości, „najważniejszą korzyścią wypływającą z milczenia jest to, że uczy ono rozmowy chrześcijanina z Bogiem”¹². Skoro liturgia ze swej natury opiera się na dynamice dialogu pomiędzy Bogiem a człowiekiem, w tym kontekście wzrasta refleksyjno-intensyfikacyjny walor milczenia w akcie celebracji liturgicznej.

Powstrzymanie się od używania daru mowy jako środka ascetycznego odgrywa istotną rolę w rozwoju duchowym człowieka i ma swoje uzasadnienie biblijne, gdyż „w całość *communio* Boga i człowieka wpisuje się także specyficzny charakter objawienia i komunikacji poprzez milczenie”¹³. „Wcielenie Słowa przynosi pełnię objawienia pierwotnego milczenia Boga, Jego milczącej i miłującej dynamiki, stając się kluczem interpretacyjnym do zrozumienia, dlaczego i w jaki sposób nadal działa ono w Kościele i w historii”¹⁴. Kardynał Basil Hume, opierając się między innymi na wskazaniach *Reguły* św. Benedykta, dochodzi do konkluzji, iż w praktyce milczenia konieczne jest uwzględnienie znaczenia ciszy. Współpraca człowieka z łaską Bożą sprawia, że cisza staje się przestrzenią na doświadczenie Boga¹⁵.

3. CASELIAŃSKA TEOLOGIA MILCZENIA

Fenomenologia mistycznego milczenia doprowadziła Odo Casela do znalezienia kategorii tajemnicy. Na ścisłą relację między milczeniem a misterium wskazuje on w swoim dziele *De philosophorum graecorum silentio mystico*¹⁶. Chcąc wyjaśnić genezę misteriów, Casel sięga nie tylko do czasów wczesnochrześcijańskich czy do tradycji biblijnej, ale odwołuje się także do czasów pogańskich, a zwłaszcza do czasów hellenistycznych, w których występowały misteria, dające możliwość bardziej osobowego kontaktu z bóstwem. Wspólną ich cechą był nakaz milczenia, który obejmował aspekty formalne odprawianych świętych obrzędów i recytowanych formuł, ale także przedmiotów używanych do kultu i symbolicznych przedstawień dramatycznych¹⁷. Milczenie mistyczne uważano za dyscyplinę liturgiczną¹⁸. W niektórych misteriach jego zachowanie obowiązywało pod karą śmierci¹⁹. Wtajemniczony, będąc wybrańcem, nie mógł wyjawić innym, czyli osobom niewybranym, tajemnicy misterium. Niektóre pozostałości archeologiczne, np. ruiny sanktuarium w Eleusis, świadczą o tym, iż laikom nie wolno było wchodzić na teren adytonu, to znaczy ukrytej świętej części świątyni, do której dostęp mieli wyłącznie kapłani i osoby wybrane.

¹² S. Urbański, *Modlitwa kontemplacji źródłem świętości człowieka*, w: *Homo orans*, red. J. Miśiurek, J.M. Popławski, Lublin 2000, 240.

¹³ M. Tatar, art.cyt., 70.

¹⁴ S. Maggiani, *Il silenzio per celebrare «in Spirito Santo»*, *Rivista Liturgica* 76 (1989), 376.

¹⁵ Por. M. Tatar, art.cyt., 75–76.

¹⁶ Por. O. Casel, *De philosophorum graecorum silentio mystico*, Töpelmann, Gießen 1919.

¹⁷ Por. O. Casel, *Chrześcijańskie misterium kultu*, tłum. M. Wolicki, Kraków 2000, 152.

¹⁸ Por. B. Nadolski, *Sacrum silentium*, *Studia Theologica Varsaviensia* 31 (1993), nr 2, 198.

¹⁹ Naruszenie tajemnicy misterium w Atenach obwarowane było karą śmierci, jak pokazuje słynny epizod procesu Alkibiadesa (Albcybiadesa). Por. T. Pedroli, *Mistero e Misteri culto fra culto antico e cristianesimo: il contributo di Odo Casel alla storia delle religioni*, *Quaderni dei Cairoli*, 29 (2015), 75.

Ivica Žižic dochodzi do konkluzji, że chrześcijaństwo zastąpiło, a jednocześnie przekroczyło wcześniejszy świat religijny, w którym milczenie umożliwiało dostęp do tego, co prawdziwe i boskie. Tym, co je ściśle wiąże z dyscypliną milczenia, jest jego własna tożsamość misteryjna. W porządku celebracyjnym wyraźnie objawia się natura mistycznego milczenia. Odo Casel – jak zauważa I. Žižic – odnajduje ją w rytualnym nakazie *eufemete*. Wyraża on obawę, że niewłaściwe słowo, niepotrzebnie wypowiedziane, czyni akt obrzędowy nieskutecznym. Druga przyczyna tkwi w dyscyplinie misteryjnej niewtajemniczonych, w nakazie nieujawniania im treści obrzędów. Obie pogańskie figury znajdują odpowiadające im wypełnienie w porządku chrześcijańskiej liturgii²⁰. Wprawdzie w liturgii chrześcijańskiej nie można znaleźć – jak podkreśla Casel – adekwatnej analogii do głosu herolda wzywającego: *eufemete*, by przy składaniu ofiary nie wypowiadać żadnego nieodpowiedniego słowa, które mogłoby spowodować nieważność całej ofiary. Niemniej jednak zawiera ona zawołanie będące zachętą do zachowania milczenia. Są nim łacińskie słowa *sursum corda*. Ich znaczenie w prefacji, wypowiedzianej przez kapłana na początku Modlitwy eucharystycznej, Casel wyjaśnia w następujący sposób: „W górę skieruj serca! Oczyść je z wszelkich ziemskich trosk i myśli i skieruj je całkowicie ku temu, co boskie. Ale czyje serce jest u Boga, ten już nie myśli ani nie mówi nic ziemskiego”²¹.

Silentium misticum było wiążące także dla katechumenów²². U chrześcijan można odnaleźć bowiem tzw. *disciplina arcani*, polegającą na nakazie milczenia w odniesieniu do najgłębszych prawd sakramentalnych. Nie wypadało przekazywać pewnych prawd tym, którzy jeszcze nie przyjęli chrztu. Zasadnicze treści teologiczne chrześcijaństwa, takie jak wcielenie, śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa, nie były objęte tym zakazem. Według Casela *disciplina arcani* dotyczyła nie tyle dogmatu, ile liturgii²³. Praktyka ta trwała do upowszechnienia się chrztu dzieci. Etapy chrześcijańskiej inicjacji katechumenów opisuje między innymi Ambroży. Wspomina on o obrzędzie *traditio symboli*. Po ceremonii odżegnywania złego ducha biskup objaśniał poszczególne prawdy wiary i następowało przekazanie katechumenom tekstu *Credo*, aby po tygodniu (w IV Niedzielę Wielkiego Postu) mogli go zwrócić, recytując przed zgromadzoną wspólnotą. Katechumeni byli zobowiązani nauczyć się Symbolu na pamięć ze słuchania. Nie wolno było go zapisywać ze względu na konieczność zachowania tajemnicy przed poganami²⁴.

Odo Casel stwierdza, że „cała liturgia jest *logosem*, który pochodzi z mistycznego myślenia”²⁵. Genetyczne źródło wydarzenia liturgicznego stanowi bowiem

²⁰ Por. I. Žižic, *Il silenzio rituale tra parola e indicibile*, w: *Parola e scrittura: atti della giornata di studi interfaccoltà Pontificio Ateneo Sant'Anselmo, Roma, 6 ottobre 2015*, Studia Anselmiana 172, a cura di E. López-Tello Garcia, P. Nouzille, O.M. Sarr, Sankt Ottilien 2017, 56.

²¹ O. Casel, *Die Liturgie als Mysterienfeier*, Ecclesia orans 9, Freiburg im Breisgau 1923, 149: „Aufwärts richtet die Herzen! Reinigt sie von allen irdischen Sorgen und Gedanken und richtet sie ganz auf das Göttliche hin. Wessen Herz aber bei Gott ist, der sinnt und spricht nicht Irdisches mehr”.

²² Por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. I: *Liturgika fundamentalna*, Poznań 2014, 221.

²³ Por. T. Pedroli, art.cyt., 75–76.

²⁴ Ambroży, *Explanatio Symboli ad initiandos*, nr 9, w: *Wybór pism dogmatycznych*, tłum. L. Gładyszewski (POK 26), Poznań 1970, 29–30.

²⁵ O. Casel, *Die Liturgie als Mysterienfeier...*, dz.cyt., 157: „In diesem Sinne ist die ganze Liturgie ein Logos, der aus mystischen Schweigen hervorgeht...”.

głęboka i cicha kontemplacja tajemnic Chrystusa. Milczenie w optyce caseliańskiej wpisuje się w porządek relacji z Panem w akcie Jego liturgicznej epifanii, stając się archetypicznym sposobem zaangażowania podmiotu w działanie Chrystusa i Kościoła²⁶. Tak rozumiane milczenie pozostaje w organicznej symbiozie ze słowem. Dzięki niemu słowo nie traci na wartości, ale objawia pełnię swojego znaczenia. Według Casela, w liturgii chrześcijańskiej spowita świętym milczeniem celebrowanie zbawczego działania Boga i błogie milczenie ducha w ekstazie przed Panem łączą się w jedno. W tej perspektywie milczenie przyczynia się do rozwoju komunii misteryjnej, pomagając człowiekowi przyłączyć się do Tajemnicy oraz wyraża pełnię zjednoczenia z Bogiem²⁷. W takim rozumieniu jawi się ono jako najznamienitsza postać duchowości liturgicznej i jest nie tylko językiem wyrażającym doświadczenie, ale jest właśnie aktem, w którym to doświadczenie się realizuje²⁸.

4. ROLA MILCZENIA W KOMUNIKACJI LITURGICZNEJ PODCZAS MSZY ŚWIĘTEJ I JEGO CHARAKTER NORMATYWNY

Zachęta do milczenia w liturgii zapisana w KL 30 znalazła swoje odzwierciedlenie w dokumentach posoborowych Kościoła²⁹. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* podaje, że „należy również zachować w odpowiednim czasie pełne czci milczenie”, którego „natura zależy od czasu, w jakim jest przewidziane w poszczególnych obrzędach”³⁰. W ten sposób liturgia przewiduje przestrzenie do przerywania akcji zewnętrznej, aby umożliwić zgromadzeniu jej duchowe przeżywanie w ciszy. Ta ostatnia wydaje się nieodzownym warunkiem w procesie przyswajania słowa Bożego. Dzięki niej przenika ono głębiej do serca człowieka oraz pozwala na odpowiedź jego umysłu i woli w postaci wewnętrznej modlitwy, będącej bardziej przemyślaną wiarą, bardziej świadomą miłością i nadzieją³¹.

Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego wyodrębnia w celebracji Mszy Świętej trzy zasadnicze momenty, które obligują celebransę i zgromadzony lud Boży do zachowania milczenia. Milczenie jest obowiązkowe podczas aktu pokuty. Po zachęceniu do tego aktu, wypowiedzianej przez kapłana własnymi słowami bądź przy zastosowaniu formuły zawartej w mszale, konieczna jest chwila milczenia (OWMR 51), aby wszyscy mogli dokonać refleksji nad własnym życiem i ich relacją z Bogiem, wejść w głąb swojego sumienia i zdać sobie sprawę z popełnionych grzechów

²⁶ Por. I. Žižic, dz.cyt., 57.

²⁷ Por. T. Pedrolini, art.cyt., 76.

²⁸ Por. I. Žižic, dz.cyt., 58.

²⁹ Por. T. Syczewski, *Znaczenie milczenia w liturgii*, *Warszawskie Studia Teologiczne* 16 (2003), 173.

³⁰ *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* (dalej: OWMR), nr 45, w: *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego z trzeciego wydania Mszału rzymskiego. Wprowadzenie do drugiego wydania Lekcjonarza mszalnego. Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, Poznań 2022.

³¹ Por. V. Raffa, *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica. NUOVA EDIZIONE ampiamente riveduta e aggiornata secondo l'editio typica tertia del Messale Romano* (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae» 100), Roma 2011, 343–344.

oraz przygotować się na przyjęcie Bożego miłosierdzia³². Milczenie powinno być zachowane także przed kolektą i przed modlitwą po komunii, aby wierni mogli wyrazić swoje prośby (por. OWMR 54, 89). W pierwszym przypadku w czasie tej chwili milczenia każdy uczestnik zgromadzenia liturgicznego ma sposobność sformułowania intencji, z którą przyszedł na Mszę Świętą³³.

Krótkie chwile milczenia stanowią także integralny element celebracji liturgii słowa. Należy ją bowiem sprawować w taki sposób, aby sprzyjała medytacji (OWMR 56). Milczenie usposabia do przyjęcia słowa sercem i przygotowania na nie odpowiedzi przez modlitwę³⁴. Należy przyznać rację Michaelowi Witczakowi, który w kwestiach otwartych odnośnie do liturgii słowa w *Ordo Missae* Pawła VI, sygnalizuje potrzebę wprowadzenia stosownej katechezy na temat znaczenia ciszy w liturgii. Jej zachowanie pomaga doświadczyć obecności Boga działającego w ludzie Bożym mocą Ducha Świętego oraz stanowi ważny argument w polemice z tymi, którzy zarzucają, iż posoborowe *Ordo* jest zbyt przepełnione działaniem i pozbawione przerw na milczenie w obliczu Bożego majestatu³⁵. *Wprowadzenie do drugiego wydania Lekcjonarza mszalnego* w strukturze liturgii słowa wyodrębnia te miejsca, gdzie można byłoby z pożytkiem wprowadzić owe chwile ciszy, a mianowicie przed rozpoczęciem samej liturgii słowa, po pierwszym i drugim czytaniu oraz po homilii (WLM 28). W liturgii istnieje zatem ścisła, nieodłączna relacja między słowem a milczeniem, gdyż „słowo może być bowiem wypowiedziane i usłyszane jedynie w ciszy, zewnętrznej i wewnętrznej”³⁶.

Milczenie może wystąpić także podczas modlitwy powszechnej. Po wypowiedzeniu każdej intencji, zgodnie z tym, co przewiduje OWMR 71, całe zgromadzenie „przyłącza się do modlitwy albo przez wspólne wezwanie [...], albo przez modlitwę w milczeniu”. W tym przypadku ujawnia się charakter integrujący milczenia liturgicznego³⁷.

OWMR 88 przewiduje możliwość zastosowania milczenia także po rozdaniu Komunii Świętej. Zależnie od okoliczności kapłan i wierni przez pewien czas modlą się w ciszy bądź całe zgromadzenie wykonuje psalm lub inną pieśń pochwalną albo hymn. Wydaje się, iż powinno dokonać się wyboru jednej formy uwielbienia: albo milczenie, albo śpiew. Wyraźnie na to wskazuje zasada zawarta w KL 34, gdzie jest mowa o niepotrzebnych powtórzeniach. Jak bowiem trafnie

³² Por. J. Nowak, *Komentarz do „Ogólnego wprowadzenia do Mszału rzymskiego”*, Poznań 2023, 58 i 63; R. Falsini, *Gesty i słowa Mszy Świętej*, tłum. A. Porębski, Kraków 2022², 156.

³³ Por. B. Margański, *Celebracja Mszy świętej w świetle odnowionego Mszału rzymskiego*, w: *Mysterium Christi*, t. 3: *Msza Święta*, red. bp W. Świerzawski, Zawichost–Kraków–Sandomierz 2012, 193; W.J. Świerzawski, *Bierście i jedzcie z tego wszyscy. Sakrament Eucharystii*, Sandomierz 2014, 65.

³⁴ Por. *Wprowadzenie do drugiego wydania Lekcjonarza mszalnego* (dalej: WLM), nr 28, w: *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego z trzeciego wydania Mszału rzymskiego. Wprowadzenie do drugiego wydania Lekcjonarza mszalnego. Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, Poznań 2022.

³⁵ M. Witczak, *L'Ordo Missae di Paolo VI. A – Il Sacramentario*, w: *Scientia Liturgica. Manuale di liturgia*, t. III: *L'Eucaristia*, direzione di A.J. Chupungco, Casale Monferrato 2003³, 165.

³⁶ Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Verbum Domini*, nr 66, Poznań 2010.

³⁷ Por. T. Syczewski, art.cyt., 179.

konstatuje ks. Jacek Nowak, „uwielbienie indywidualne we wspólnocie (w formie milczenia) jest równoważne z uwielbieniem wspólnym poprzez śpiew”³⁸. Zachowanie milczenia po Komunii Świętej umożliwia modlitwę osobistą członków zgromadzenia eucharystycznego, którzy „wychwalają Boga w sercu i modlą się do Niego” (OWMR 45). Tego rodzaju milczenie absolutnie nie dzieli zgromadzenia ani nie promuje indywidualizmu, ale wręcz przeciwnie, jako że jest czynnością wspólną, łączy i zespala, czasem nawet bardziej niż samo słowo, ujawniając niezwykły stopień harmonii i jedności³⁹.

W OWMR 45 zaleca się także milczenie w kościele lub w zakrystii przed rozpoczęciem liturgii. Chodzi o to, aby stworzyć wiernym odpowiednią atmosferę w celu pobożnego i godnego przygotowania się do uczestnictwa w liturgii, która jest dziełem Trójcy Świętej⁴⁰.

5. TYPOLOGIA MILCZENIA LITURGICZNEGO

Natura i funkcje milczenia liturgicznego zależą od momentów, w których staje się ono częścią akcji liturgicznej. Na podstawie analizy strukturalnej Mszy Świętej można wyodrębnić następujące cztery jego rodzaje: milczenie refleksyjne (umożliwiające modlitwę osobistą), interioryzujące (charakterystyczne dla modlitwy prezydencjalnej), medytacyjne (po wysłuchaniu słowa Bożego i po homilii) oraz adoracyjne (w obrzędach Komunii Świętej czy w kulcie eucharystycznym)⁴¹.

Czynności liturgiczne domagają się również „zachowania misteryjnej tajemniczości we własnym wnętrzu” poprzez skupienie się, skoncentrowanie się na sobie⁴², aby członkowie zgromadzenia liturgicznego mogli „sobie uświadomić, że stoją w obliczu Boga” (OWMR 54) i mają możliwość wyrażenia w sercu własnej modlitwy osobistej. Tego rodzaju milczenie o charakterze refleksyjnym (uświadamiającym) zachodzi po wezwaniu kapłana do skupienia się zarówno przed aktem pokutnym (OWMR 51), jak i po słowach „Módlmy się” przed wygłoszeniem oracji, którą zwykło się nazywać „kolektą” (OWMR 54). Stanowi ono przestrzeń działania Ducha Świętego, który „pomaga uczestnikom liturgii rozeznaczyć stan własnego sumienia i stawić się wobec Boga tak, jak tego wymaga sytuacja liturgiczna i cel liturgii”⁴³. Milczenie refleksyjne, dopomagając uczestnikom liturgii odnalezienie własnego osobowego centrum i wskazując na konieczność

³⁸ J. Nowak, dz.cyt., 114.

³⁹ Por. J-B. Molin, *Atteggiamenti e gesti dell'assemblea*, w: *Nelle vostre assemblee. Teologia pastorale delle celebrazioni liturgiche*, vol. I, edizione italiana a cura di L. Della Torre, D. Sartore, F. Sotocornola, Brescia 1986³, 301.

⁴⁰ J. Nowak, dz.cyt., 58.

⁴¹ Por. D. Sartore, *Silenzio*, w: *Liturgia*, a cura di D. Sartore, A.M. Triacca, C. Cibien, Cinisello Balsamo (Milano) 2001, 1869; por. także K. Krajewski, *Czy w liturgii jest miejsce na milczenie?*, w: *Wolność w prawdzie. Księga Jubileuszowa Instytutu Teologicznego w Łodzi*, red. S. Skobel, Łódź 1997, 83.

⁴² Por. M. Janowski, *Specyfika milczenia w odnowionej liturgii posoborowej*, *Studia Elckie* 8 (2006), 182–183.

⁴³ A. Sielepin, art.cyt., 111.

zjednoczenia z Absolutem, staje się zatem „żywym momentem łaski”, umożliwiającym wiernym modlitwę osobistą i wprowadzającym ich w głębsze przeżywanie czynności liturgicznych⁴⁴.

Kolejnym typem milczenia jest milczenie interioryzujące (milczenia apriopriacji) polegające na słuchaniu, wewnętrznej akceptacji i czynieniu własnymi treści modlitw w duchowej jedności z celebransem⁴⁵. Ten rodzaj milczenia dotyczy w szczególności sposób Modlitw eucharystycznych. Jego znaczenie wyjaśnia kardynał Joseph Ratzinger. Milczenie podczas konsekracji, kiedy podnosi się przeistoczone postacie – według jego opinii – jest zaproszeniem „do skierowania oczu na Chrystusa, do naprawdę wewnętrznego spojrzenia na Niego”. Zachowanie milczenia w tym centralnym akcie Modlitwy eucharystycznej, w samym jej sercu, staje się jednocześnie „dziękczynieniem, adoracją i prośbą o naszą własną przemianę”⁴⁶.

Milczenie interioryzujące występuje także w centralnym akcie liturgii święceń: „W czasie nakładania rąk wierni modlą się w milczeniu, w modlitwie zaś uczestniczą przez słuchanie jej i potwierdzenie końcową aklamacją”⁴⁷. Giuseppe Ferraro podkreśla, iż ten obrzęd, prosty i zarazem uroczysty, musi odbywać się przy zachowaniu największej uwagi i w wewnętrznym skupieniu, w adorującej ciszy zgromadzenia, szafarzy i kandydatów do święceń. Można go porównać do momentu konsekracji chleba i wina w liturgii eucharystycznej⁴⁸. Co do gestu nałożenia rąk, który w święceniach biskupich i w święceniach prezbiterów jest przedłużany i powtarzany odpowiednio przez koncelebrujących biskupów⁴⁹ oraz przez prezbiterów⁵⁰, już *Tradycja apostolska* odnotowała, iż „wszyscy zebrani zachowują milczenie, modląc się w głębi serca, by na wyświęconego zstąpił Duch Święty”⁵¹. Milczenie interioryzujące nie jest w tym przypadku przejawem pasywności zgromadzenia, a wręcz przeciwnie, cicha modlitwa wraz z końcową aklamacją są wyrazem prawdziwego uczestnictwa ludu Bożego w istotnym akcie celebracji święceń⁵². Z milczeniem interioryzującym mamy także do czynienia podczas nałożenia rąk w liturgii sakramentu namaszczenia chorych⁵³.

⁴⁴ Por. T. Syczewski, art.cyt., 177.

⁴⁵ Por. D. Sartore, dz.cyt., 1870.

⁴⁶ J. Ratzinger, *Opera Omnia*, t. XII: *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, tłum. W. Szymona, wyd. polskie, red. K. Góźdź, M. Górecka, Lublin 2012, 166.

⁴⁷ *Obrzędy święceń biskupa, prezbiterów i diakonów*, wydanie drugie poprawione, Katowice 2019, nr 7 (dalej: OŚBPiD).

⁴⁸ Por. G. Ferraro, *La liturgia dei sacramenti*, Roma 2008, 276.

⁴⁹ OŚBPiD, nr 16: „Jest bardzo wskazane, aby wszyscy obecni biskupi brali udział w wyniesieniu elekta do posługi pełni kapłaństwa. Kładą oni ręce na kandydata, wypowiadają ustaloną część modlitwy święceń oraz pozdrawiają go pocałunkiem”. Por. także nr 45: „Główny szafarz święceń kładzie ręce na głowę elekta, nie mówiąc. Po nim to samo czynią inni biskupi”.

⁵⁰ OŚBPiD, nr 112: „Razem z biskupem prezbiterzy kładą ręce na kandydatów, aby wyrazić ich przyjęcie do prezbiterium”. Por. także nr 130: „Po nałożeniu rąk przez biskupa wszyscy obecni prezbiterzy, ubrani w alby lub w komże i stuły, nie mówiąc, kładą ręce na każdego z wybranych”.

⁵¹ *Tradycja apostolska*, I,1, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. I, z. 2, 85.

⁵² Por. G. Frausini, *La teologia del sacramento dell'ordine nell'iter di revisione postconciliare dei riti di ordinazione*, Assisi 2019, 229.

⁵³ *Sakramenty chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*, wydanie drugie poprawione, Katowice 2015,

Można je odnaleźć także w obrzędach profesji wieczystej czy konsekracji dzievic oraz w Mszy Krzyżma⁵⁴.

Ważnym obszarem, który domaga się milczącego uczestnictwa, jest we wszystkich aktach liturgicznych moment proklamacji – wyjaśniania słowa Bożego⁵⁵. Stanowi on „uprzywilejowaną arenę” do milczenia⁵⁶. Dopiero ze słuchania w ciszy rodzi się akceptacja i posłuszeństwo słowu Bożemu. W tym sensie milczenie wydaje się najbardziej autentycznym sposobem przyjęcia Słowa⁵⁷. Milczenie sprzyjające osobistemu przyswojeniu usłyszanego Słowa i w konsekwencji doprowadzające słuchacza do pełnej komunii z Chrystusem, żywym Słowem Ojca, określa się mianem milczenia medytacyjnego⁵⁸. Ten rodzaj milczenia występuje na przykład przy odprawianiu *Liturgii godzin. Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin* przewiduje, aby w miarę roztropności i zależnie od okoliczności można było „przerywać oficjum chwilami ciszy i skupienia”. Wprowadzenie chwil milczenia ma dopomóc uczestnikom liturgii wsłuchiwać się w głos Ducha Świętego, przemawiającego do serca oraz umożliwia „by osobistą modlitwę ściślej złączyć ze słowem Bożym i z oficjalną modlitwą Kościoła”. Takie milczenie można zastosować po każdym psalmie i odmówieniu jego antyfony (zwłaszcza, gdy po chwili milczenia odmawia się modlitwę odpowiadającą danemu psalmowi), jak również po czytaniach krótkich lub długich, przed lub po responsorium⁵⁹.

Cisza otwiera wewnętrzne źródło, z którego wypływa Słowo⁶⁰. W tym pełnym szacunku i medytacji milczeniu, które w sposób naturalny towarzyszy Słowo głoszonemu i wyjaśnianemu, Kościół naśladuje postawę Maryi *meditans*. Ona „zachowywała wszystkie te sprawy i rozważała je w swoim sercu” (Łk 2,19)⁶¹. W tym znaczeniu pozostaje zatem „wzorem niedościągłym” dla pielgrzymującego ludu Bożego⁶².

Modlitewne milczenie, które wyrasta ze Słowa i czyni świadomym nasze ukryte życie z Chrystusem w Bogu, nabiera intensywniejszego wyrazu w spotkaniu

nr 97: „Kapłan w milczeniu kładzie ręce na głowę chorego. Jeżeli jest obecnych kilku kapłanów, każdy z nich może nałożyć ręce na chorego”.

⁵⁴ Por. D. Sartore, dz.cyt., 1870.

⁵⁵ Por. C. Magnoli, *La norma del silenzio nella „nuova” liturgia. Per una tipologia del silenzio liturgico*, Rivista Liturgica 76 (1989), 392.

⁵⁶ Por. B. Nadolski, *Miejsce kapłana w sprawowaniu Eucharystii*, Kraków 2012, 50.

⁵⁷ Por. De Zan R., *Silenzio. Ascolto e parola di Dio. Appunti di spiritualità biblica*, Rivista Liturgica 76 (1989), 343.

⁵⁸ Por. D. Sartore, dz.cyt., 1870; C. Magnoli, art.cyt., 393.

⁵⁹ Por. *Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin*, Poznań 1992, nr 202.

⁶⁰ Por. R. Guardini, dz.cyt., 24.

⁶¹ Por. D. Sartore, dz.cyt., 1872; B. Nadolski, *Miejsce kapłana...*, dz.cyt., 50. Łukasz Ewangelista dwukrotnie w swym dziele wskazuje na specyficzną postawę Maryi, postawę medytacji, podkreślając, że wszystkie przedziwne zdarzenia związane z przyjściem na świat Syna Bożego zachowywała w swym sercu, bezustannie nad nimi medytując. Po raz pierwszy czyni wzmiankę o tym po opisie odwiedzin, które złożyli Nowo narodzonemu pasterze (Łk 2, 8–20). Natomiast po raz drugi po odnalezieniu Jezusa zagubionego podczas pielgrzymki do Jerozolimy (Łk 2, 41–50). Por. M. Rosik, *Mariologia*, w: *Teologia Nowego Testamentu*, t. I: *Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, red. M. Rosik, Wrocław 2008, 321–322.

⁶² Por. K. Romaniuk, A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. I, Poznań–Kraków 1999, 284.

wiernych z tajemnicą eucharystyczną⁶³. Cisza i milczenie odgrywają ważną rolę we wspólnym osobistym przygotowaniu się kapłana i wiernych do owocnego przyjęcia Ciała i Krwi Chrystusa (por. OWMR 84)⁶⁴. W zależności od okoliczności kapłan i wierni mogą przez pewien czas wychwalać Boga w sercu i modlić się do Niego w ciszy także po rozdaniu Komunii Świętej (OWMR 45, 88). Milczenie to przepełnione radością zjednoczenia z Bogiem i bliźnimi jest czymś więcej niż modlitwą, ale stanowi ono akt adoracji Boga i orientuje człowieka ku przyszłości, „ku wyjściu”⁶⁵, gdyż „pozwala uczestnikom liturgii trwać w obecności Bożej i antycypować wieczną szczęśliwość zbawionych”⁶⁶. Milczenie po Komunii – jak zauważa Joseph Ratzinger – jest rzeczywiście dobrym momentem „na wewnętrzną rozmowę z Panem, który nam dał samego siebie”. Bez niego samo tylko zewnętrzne przyjęcie sakramentu może stać się „czczym obrzędem, nieprzynoszącym owocu”⁶⁷. Ten rodzaj milczenia można zatem określić mianem milczenia adoracyjnego⁶⁸. Występuje on także podczas adoracji Najświętszego Sakramentu *extra missam*, kiedy wierni, modląc się w ciszy przed Chrystusem obecnym w Najświętszym Sakramencie, „przedłużają zjednoczenie z Nim, które osiągnęli w Komunii Świętej, i odnawiają przyrzeczenie, pobudzające ich do zachowywania w życiu i obyczajach tego, co przez wiarę i sakrament otrzymali w sprawowaniu Eucharystii”⁶⁹. W ten sposób – jak zauważa Domenico Sartore – „umacnia się duch jedności i braterstwa, którego znakiem i źródłem jest Eucharystia”⁷⁰.

Milczenie o charakterze adoracyjnym pojawia się także w liturgii Męki Pańskiej w Wielki Piątek w jej centralnym akcie, jakim jest adoracja Krzyża⁷¹. Zachowanie „pełnego czci milczenia” po każdym uklęknięciu wiernych, kiedy kapłan stoi i trzyma podniesiony krzyż, jest obligatoryjne, ponieważ stanowi ono integralny element tejże celebracji⁷². Milczenie towarzyszące adoracji Krzyża nabiera wyjątkowego wymiaru szczególnie w jej formie zbiorowej, gdy z powodu wielkiej liczby uczestników liturgii nie wszyscy mogą podejść do Krzyża i oddać mu cześć⁷³. Gdy część wiernych odda cześć Krzyżowi, kapłan bierze go, staje pośrodku przed ołtarzem i w krótkich słowach zachęca wiernych do adoracji.

⁶³ Por. D. Sartore, dz.cyt., 1871.

⁶⁴ Por. M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999, 389.

⁶⁵ Por. B. Nadolski, *Miejsce kapłana...*, dz.cyt., 59.

⁶⁶ A. Sielpin, art.cyt., 112.

⁶⁷ J. Ratzinger, dz.cyt., 165.

⁶⁸ Milczenie stanowi konstytutywny element adoracji będącej „zasadniczą postawą człowieka, który uznaje się za stworzenie przed swoim Stwórcą”. Adoracja polega na unізieniu się ducha przed „Królem chwały” (Ps 24, 9–10) oraz pełnym czci milczeniu przed Bogiem (por. KKK 2628).

⁶⁹ *Komunia Święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą Świętą dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 2016, nr 57.

⁷⁰ D. Sartore, dz.cyt., 1071.

⁷¹ Por. *Mszal rzymski dla diecezji polskich*, wyd. drugie, poszerzone i uzupełnione, Poznań 2013, 141–142.

⁷² List okólny Kongregacji Kultu Bożego *Paschalis sollemnitatis* o przygotowaniu i obchodzeniu świąt paschalnych (16.01.1988), *Notitiae* 24 (1988), nr 2 (259), nr 68.

⁷³ Por. D. Sartore, dz.cyt., 1071.

Następnie podnosi Krzyż i przedstawia w milczeniu całemu zgromadzeniu liturgicznemu, które go adoruje⁷⁴.

6. PODSUMOWANIE

Ceniony warszawski teolog duchowości Marek Tatar dochodzi do konkluzji, iż proces sukcesywnej sekularyzacji, będący owocem ponowoczesności, „sprawia, że milczenie staje się niejasne i niezrozumiałe”⁷⁵. Diagnoza ta współbrzmi z tym, co pisze Ojciec Święty Franciszek w Liście apostolskim *Desiderio desideravi* na temat zagubienia współczesnego człowieka, który w hałasie ponowoczesności „utracił zdolność do angażowania się w akcję liturgiczną”⁷⁶ stając się „analfabetą” nie potrafiącym już odczytywać symboli⁷⁷. Postulat poważnej i żywotnej formacji liturgicznej, sformułowany przez papieża Franciszka w tymże liście, dotyczy także umiejętności zachowania milczenia w określonych momentach celebracji liturgicznej wyraźnie wskazanych w rubrykach. Dzięki ciszy ci, którzy uczestniczą w liturgii, nie są tylko jej biernymi odbiorcami, ale żywymi uczestnikami nieustannie kształtowanymi przez Ducha Świętego podczas jej sprawowania. Milczenie liturgiczne, jako że ma moc wyrażania wielopostaciowego działania Ducha⁷⁸ i jest miejscem „personalizacji spotkania z Panem Bogiem”, domaga się poświęcenia mu należytej uwagi w ramach formacji liturgicznej dzieci, młodzieży i dorosłych oraz stosownych komentarzy na ten temat w czasie zgromadzenia liturgicznego⁷⁹. Zachowanie milczenia jako wręcz niezbędnego elementu każdej celebracji liturgicznej staje się bowiem warunkiem pełniejszego i owocniejszego w niej udziału⁸⁰.

BIBLIOGRAFIA

- Ambroży, *Explanatio Symboli ad initiandos*, nr 9, w: *Wybór pism dogmatycznych*, tłum. L. Gładyszewski (POK 26), Poznań 1970, 21–30.
- Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Verbum Domini*, Poznań 2010.
- Casel O., *Chrześcijańskie misterium kultu*, tłum. M. Wolicki, Kraków 2000.
- Casel O., *De philosophorum graecorum silentio mystico*, Töpelmann, Gießen 1919.
- Casel O., *Die Liturgie als Mysterienfeier*, Ecclesia orans 9, Freiburg im Breisgau 1923.
- De Zan R., *Silenzio. Ascolto e parola di Dio. Appunti di spiritualità biblica*, Rivista Liturgica 76 (1989), 340–351.
- Ferraro G., *La liturgia dei sacramenti*, Roma 2008.
- Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, Poznań 2022.

⁷⁴ Por. *Mszal rzymski dla diecezji polskich...*, dz.cyt., 142.

⁷⁵ M. Tatar, art.cyt., 70.

⁷⁶ DD 27.

⁷⁷ Tamże, nr 44.

⁷⁸ Por. tamże, nr 52.

⁷⁹ Por. T. Syczewski, art.cyt., 179.

⁸⁰ Por. K. Krajewski, dz.cyt., 84.

- Frausini G., *La teologia del sacramento dell'ordine nell'iter di revisione postconciliare dei riti di ordinazione*, Assisi 2019.
- Gil Hellín F., *Concilio Vaticano II Synopsis. Constitutio de sacra liturgia Sacrosanctum Concilium*, Città del Vaticano 2003.
- Guardini R., *La messe*, Paris 1957.
- Janowski M., *Specyfika milczenia w odnowionej liturgii posoborowej*, *Studia Ełckie* 8 (2006), 179–188.
- Komunia Święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą Świętą dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 2016.
- Krajewski K., *Czy w liturgii jest miejsce na milczenie?*, w: *Wolność w prawdzie. Księga Jubileuszowa Instytutu Teologicznego w Łodzi*, red. S. Skobel, Łódź 1997, 79–84.
- Lepa A., *Etyka galenosfery*, *Annales. Etyka w życiu gospodarczym* 14 (2011), nr 1, 193–204.
- Lepa A., *Galenosfera. Środowisko ciszy*, Łódź 2017.
- Lepa A., *Pedagogia galenosfery człowieka*, *Łódzkie Studia Teologiczne* 20 (2011), 155–167.
- Maggiani S., *Il silenzio per celebrare «in Spirito Santo»*, *Rivista Liturgica* 76 (1989), 370–380.
- Magnoli C., *La norma del silenzio nella „nuova” liturgia. Per una tipologia del silenzio liturgico*, *Rivista Liturgica* 76 (1989), 381–396.
- Molin J-B., *Atteggiamenti e gesti dell'assemblea*, w: *Nelle vostre assemblee. Teologia pastorale delle celebrazioni liturgiche*, vol. I, edizione italiana a cura di L. Della Torre, D. Sartore, F. Sottocornola, Brescia 1986³, 286–302.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*, wyd. drugie, poszerzone i uzupełnione, Poznań 2013.
- Nadolski B., *Liturgika*, t. I: *Liturgika fundamentalna*, Poznań 2014.
- Nadolski B., *Miejsce kapłana w sprawowaniu Eucharystii*, Kraków 2012.
- Nadolski B., *Sacrum silentium*, *Studia Theologica Varsaviensia* 31 (1993), nr 2, 197–212.
- Nowak J., *Komentarz do „Ogólnego wprowadzenia do Mszału rzymskiego”*, Poznań 2023.
- Obrzędy święceń biskupa, prezbiterów i diakonów*, wydanie drugie poprawione, Katowice 2019.
- Ogólne wprowadzenie do Liturgii godzin*, Poznań 1992.
- Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego z trzeciego wydania Mszału rzymskiego. Wprowadzenie do drugiego wydania Lekcjonarza mszalnego. Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, Poznań 2022.
- Pedroli T., *Mistero e Misteri culto fra culto antico e cristianesimo: il contributo di Odo Casel alla storia delle religioni*, *Quaderni dei Cairoli*, 29 (2015), 69–81.
- Raffa V., *Liturgia eucaristica. Mistagogia della Messa: dalla storia e dalla teologia alla pastorale pratica. NUOVA EDIZIONE ampiamente riveduta e aggiornata secondo l'editio typica tertia del Messale Romano (Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae» 100)*, Roma 2011.
- Ratzinger J., *Opera Omnia*, t. XII: *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, tłum. W. Szymona, wyd. polskie, red. K. Gózdź, M. Górecka, Lublin 2012.
- Romaniuk K., Jankowski A., Stachowiak L., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. I, Poznań–Kraków 1999.
- Rosik M., *Mariologia*, w: *Teologia Nowego Testamentu*, t. I: *Ewangelie synoptyczne i Dzieje Apostolskie*, red. M. Rosik, Wrocław 2008, 285–333.
- Sakramenty chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*, wydanie drugie poprawione, Katowice 2015.
- Sartore D., *Silenzio*, w: *Liturgia*, a cura di D. Sartore, A.M. Triacca, C. Cibien, Cinisello Balsamo (Milano) 2001, 1864–1873.
- Stachewicz K., *Milczenie wobec dobra i zła. W stronę etyki sygetycznej i apofatycznej*, Poznań 2012.
- Syczewski T., *Znaczenie milczenia w liturgii*, *Warszawskie Studia Teologiczne* 16 (2003), 173–180.
- Urbański S., *Modlitwa kontemplacji źródłem świętości człowieka*, w: *Homo orans*, red. J. Misiurek, J.M. Popławski, Lublin 2000, 227–248.
- Witczak M., *L'Ordo Missae di Paolo VI. A – Il Sacramentario*, w: *Scientia Liturgica. Manuale di liturgia*, t. III: *L'Eucaristia*, direzione di A.J. Chupungco, Casale Monferrato 2003³, 144–188.
- Tatar M., *Milczenie w życiu duchowym człowieka w halasie ponowoczesności*, *Symposium* 23 (2019), nr 1 (36), 61–81.
- Tradycja apostołska*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. I, z. 2, 85–102.

- Triacca A.M., *Lo Spirito Santo nella liturgia e nella vita della Chiesa*, Città del Vaticano 2011.
- Žižic I., *Il silenzio rituale tra parola e indicibile*, w: *Parola e scrittura: atti della giornata di studi interfacoltà Pontificio Ateneo Sant'Anselmo, Roma, 6 ottobre 2015*, Studia Anselmiana 172, a cura di E. López-Tello Garcia, P. Nouzille, O.M. Sarr, Sankt Ottilien 2017, 53–62.

GALENOSPHERE IN THE LITURGY

Summary

The publications of the late Bishop Adam Lepa (1939–2022) deal with the topic of the galenosphere as an environment of silence and its role in life and in the process of human education. A special and specific form of the galenosphere are those environments of silence that concern the *sacrum*. In this context, it is possible to speak of the importance of silence obligatory during the celebration of liturgy. The aim of the study is to show the nature and role of the galenosphere characteristic of the liturgy. Starting from an explanation of the concept of the galenosphere, the author of the study then goes on to show the close relationship that develops between silence and mystery on the basis of the analysis of the writings of Odo Casel (1886–1948), a Benedictine monk from the Abbey of Maria Lach in the Rhineland, founder of the mystery theory in sacramentology and an outstanding theologian of the liturgy. In Odo Casel's optics, silence is a ritual form of personal participation in Christ's action, which is realised on the sacramental plane, and not merely an expression of subjective piety. The aim of liturgical silence is therefore to pursue the mystery communion with the Logos.

The next section of the paper, based on an analysis of the *General Introduction to the Roman Missal*, presents the location of moments of silence in the structure of the Eucharistic celebration, their theological and liturgical justification and their normative character. The final section of the article is devoted to the typology of liturgical silence. It discusses its following types: reflective, internalizing, meditative and adorative silence. It concludes by pointing out pastoral aspects related to the great importance of silence in the process of implementing the conciliar principle of *participatio actuosa*. Liturgical silence cannot be identified with "an inner haven in which to hide oneself in some sort of intimate isolation", but is "a symbol of the presence and action of the Holy Spirit" (Pope Francis, Apostolic Letter *Desiderio desideravi*, no. 52). In this perspective of the pneumatological significance of moments of silence in liturgical celebrations, the demand to educate clergy and lay faithful to perform the symbolic gesture of silence with great care is particularly relevant from the point of view of liturgical formation.

Key words: galenosphere, liturgy, silence, Mass, education for silence

Nota o Autorze

Ksiądz **Waldemar BARTOCHA** – prezbiter archidiecezji łódzkiej, doktor nauk teologicznych w zakresie liturgiki (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie), laureat Nagrody im. ks. prof. Adama Duraka SDB z zakresu teologii (edycja, 2010 w kategorii najlepsza praca doktorska). Adiunkt w Katedrze Teologii Liturgii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pełni funkcję zastępcy redaktora naczelnego kwartalnika naukowego „Kultura-Media-Teologia”. Jest notariuszem Kurii Metropolitalnej Łódzkiej, sekretarzem IV Synodu Archidiecezji Łódzkiej oraz członkiem Archidiecezjalnej Komisji Liturgicznej. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół historii i teologii liturgii sakramentu święceń, sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, mediatyzacji liturgii oraz relacji między liturgią a synodalnością w kontekście aktualnie trwającego Synodu o synodalności. W swoich badaniach zajmuje się także cudami eucharystycznymi i wydarzeniami o znamionach cudu w perspektywie historyczno-teologicznej. ORCID: 0000-0001-5896-1400
Kontakt e-mail: w.bartocha@uksw.edu.pl